

**ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ
З ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СУДУ****THE PROBLEMS OF SOCIAL RIGHTS PROTECTION BY THE EUROPEAN COURT
OF HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE COURT'S REFORM**

Симонова І. В.,
старший лаборант кафедри теорії і філософії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються актуальні проблеми захисту соціальних прав Європейським судом з прав людини в цілому і в контексті реформи Суду, запровадженої Інтерлакенською декларацією у 2010 році.

Розкривається проблематика захисту соціальних прав Судом при виконанні своїх функцій щодо забезпечення прав, закріплених в Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод. На основі проведеного аналізу часткової практики Європейського суду з прав людини доведено, що при значному обсязі цитування Європейської соціальної хартії Судом, цей регіональний орган із захисту прав людини тривалий час демонстрував практику неприйнятності щодо заяв, опосередковано пов'язаних з порушенням соціальних прав, «прикриваючись» положеннями ним же створеної доктрини меж вільного розсуду держав.

Проведено детальний аналіз реформи Європейського суду з прав людини, що проводилася з 2010 по 2020 роки. Виділено ряд сумнівних рішень і пропозицій, які продемонструвавши належний ефект кількісного покращення, при цьому погіршивши становище деяких заявників з точки зору доступу до ЄСПЛ.

Піддалися аналізу соціально-політичні аспекти взаємодії Європейського суду з прав людини і держав-членів Ради Європи, що демонструють наростаюче дистанціювання між країнами і ЄСПЛ, небажання держав сприяти створенню сильного Суду, і поступовий відступ суду від ролі «піонера» правозахисної діяльності в рамках Європи.

Окремо відзначені проблеми політизації прийнятих рішень, прийнятності державами-членами політики контролю ушкоджень (damage control) і точкової виплати компенсацій при ігноруванні або прямому протистоянні впровадженню заходів загального характеру для недопущення повторного виникнення ситуацій серйозного порушення прав людини.

Зроблено висновки щодо необхідності негайного реагування і зміни політики Суду, проведення нової реформи, основою якої повинні стати якісні зміни, а не формалізація процесу і зменшення кількості розглянутих скарг шляхом відсіювання або обмеження доступності Суду.

Ключові слова: захист соціальних прав, Європейський суд з прав людини, Інтерлакенська реформа ЄСПЛ, Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод.

The article investigates current problems of social rights protection by the European Court of Human Rights in general and in the context of the Court's reform established by the Interlaken Declaration of 2010.

The paper reveals the problems of social rights protection by the Court in carrying out its functions to ensure the rights enshrined in the European Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms. Based on the analysis of the partial case law of the European Court of Human Rights, it is proved that given the sufficiently strong practice of citing the European Social Charter by the Court, this regional body for the protection of human rights for a long time was reluctant to accept applications implicitly related to the violation of social rights, hiding behind the provisions of the doctrine of margin of appreciation created by it.

A detailed analysis of the reform of the European Court of Human Rights from 2010 to 2020 was carried out. Several counterfactive decisions and proposals have been singled out, which, having demonstrated a proper quantitative effect, in fact, exacerbated the situation of some applicants in terms of access to the ECHR.

A separate analysis was made of the socio-political aspects of the interaction between the European Court of Human Rights and Council of Europe member states, demonstrating the growing distance between countries and the ECtHR, the reluctance of states to contribute to a strong Court, and the Court's gradual abandonment of its role as a pioneer of human rights advocacy within Europe.

The problems of politicization of the adopted decisions, the suitability of the damage control policy, and the exact payment of compensation by the member states while ignoring or directly opposing the implementation of the general measures to prevent situations of serious human rights violations were separately noted.

The conclusions were made regarding the need for an immediate response and modification of the Court's policy, the introduction of a new reform based on qualitative changes, rather than the formalization of the process and reduction of the number of reviewed applications by filtering out or limiting the availability of the Court.

Key words: social rights protection, European Court of Human Rights, Interlaken ECHR reform, European Convention on Human Rights.

Сьогодні проблема захисту соціальних прав людини не лише не втрачає своєї актуальності, а навпаки стає більш релевантною у зв'язку з низкою глобальних та регіональних кризових явищ, що погрожують їх реалізації. Взятий ще з середини 40х років XIX століття державами курс на забезпечення додаткових соціальних гарантій щодо покращення рівня життя своїх громадян сьогодні демонструє негативну динаміку.

Закріплення гарантій соціальних прав у міжнародних документах (МПСЕКП [1], Європейська соціальна хартія [2]) та в конституціях та законах молодих незалежних держав Європи (Литва [3], Латвія [4], Україна [5], Російська Федерація [6] та інші) сьогодні не лише не створюють умов для їх реалізації але й часто носять лише декларативний характер.

Більшість європейських країн в різній мірі взяли на себе обов'язки щодо забезпечення досліджуваних прав приєднавшись до Ради Європи та ратифікувавши Євро-

пейську конвенцію про захист прав і основоположних свобод, частину протоколів (далі – ЄКПЛ) [7] та переглянуту Європейську соціальну хартію [8] (Єврохартію). Беручи до уваги існуючі міжнародні механізми захисту соціальних прав в рамках ООН (Комітет з економічних, соціальних та культурних прав), а також Європейський комітет по соціальним правам (що є функціональним елементом Єврохартії), сьогодні найбільш дієвим регіональним механізмом захисту соціальних прав залишається Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), оскільки в рамках його рішень залишається можливість хоча б часткової компенсації в рамках фінансових заходів індивідуального характеру.

Виходячи з цього, вважаємо актуальним дослідити загальну проблематику захисту соціальних прав ЄСПЛ, а також ряд нових проблем, що загрожують його нормальному функціонуванню в рамках реформи, що була започаткована Інтерлакенською декларацією 19 лютого 2020 року.

Питання прав людини (в тому числі і соціальних) їх гарантій та реалізації, неодноразово досліджувалися українськими науковцями-юристами, серед яких відомі для юридичної науки імена – П. М. Рабінович, О. В. Петришин, В. В. Копейчиков, Т.М. Слинько, А. М. Колодій та інші.

Фокус даного дослідження сконцентровано на новій для Суду проблематиці, що виникла в процесі реалізації структурної та функціональної реформи, десятиліття впровадження якої припало на період значних соціально-економічних потрясінь, які в свою чергу негативно вплинули не лише на забезпечення соціальних прав людини державами-членами Ради Європи, але й на міжнародні механізми захисту цих прав, зокрема ЄСПЛ.

1. Захист соціальних прав людини Європейським судом з прав людини

З моменту свого заснування в 1959 році ЄСПЛ став гарантом Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод. ЄСПЛ зіграв ключову роль в розробці ключових принципів конвенціонального права, підкреслюючи, що права, що захищаються ЄКПЛ, повинні бути практичними і ефективними, а не просто ілюзорними. Сама Конвенція традиційно розглядається як документ про громадянські та політичні права. За загальним правилом, держави не повинні вживати дій, спрямованих на порушення Конвенції (так звані негативні зобов'язання держав). ЄСПЛ у своїй практиці також закріпив і низку позитивних зобов'язань, що напряму не закріплювалися Конвенцією.

Однак, зробивши значний крок в сторону захисту прав людини, ЄСПЛ одночасно обмежив своє втручання у внутрішні справи держав створивши доктрину меж вільного розсуду (*margin of appreciation*). Наприклад, у справі *Ilascu and Others v. Moldova & Russia* [9] Суд підкреслив, що, встановлюючи ступінь позитивних зобов'язань, необхідно встановлювати справедливі рамки між правами індивіда, закріпленими в ЄКПЛ, загальними інтересами суспільства та вибором, який держави повинні зробити з точки зору пріоритетів і ресурсів. Позитивні зобов'язання, на думку Суду, не повинні покладати на державу неможливі або непропорційний тягар.

Беручи до уваги той факт, що Єврохартія має свій власний механізм реалізації в якості Європейського комітету по соціальним, економічним та культурним правам (далі – ЄКСЕКП), ЄСПЛ активно цитує її положення у своїй практиці, використовуючи її в якості релевантного акту міжнародного права.

Подібна ситуація ґрунтується на усталеному в юридичній доктрині твердженні, що порушення громадянських та політичних прав, що гарантується Конвенцією, часто безпосередньо або опосередковано пов'язані з правами, що перелічені в Єврохартії. Оскільки процедури звернення та заходи, що впроваджує ЄКСЕКП часто є недостатніми для захисту окремого індивіда або групи осіб від порушень соціальних прав, ЄСПЛ в рамках своєї практики створює прецеденти щодо опосередкованого захисту соціальних прав в рамках захисту громадянських та політичних прав, закріплених у Конвенції та протоколах до неї.

Перед Судом неодноразово ставилося питання, чи може мати місце порушення статті 2 ЄКПЛ в разі, якщо небезпека пов'язана з недостатнім матеріальним забезпеченням. Стаття 2 ЄКПЛ захищає людину від навмисного позбавлення життя з боку держави і, за певних обставин, з боку третіх осіб. Виходячи з практики ЄСПЛ, можна стверджувати, що держави користуються досить широкими дискреційними повноваженнями в області захисту соціально-економічних прав відповідно до статті 2 ЄКПЛ.

Якщо держава не піддає життя людини навмисному ризику, Суд повинен упевнитися, чи зробила держава все, що в її силах, щоб запобігти ризику для життя заявника. Відтак, основна частина соціально-економічних справ

відповідно до статті 2 відноситься до сфери доступу до медичного обслуговування.

Наприклад, у заяві *X v Ireland* [10] Європейська комісія з прав людини оголосила неприйнятною спробу заявника послатися на статтю 2 ЄКПЛ, з тим щоб вимагати безкоштовного лікування дитини з важким ступенем інвалідності. У справі *Anguelova v. Bulgaria* [11] Болгарія була визнана винною в порушенні статті 2 в тому, що, серед іншого, мала місце затримка в наданні медичної допомоги заявниці, яка згодом померла. У справі *Cyprus v Turkey* [12] кіпріоти стверджували, зокрема, що відсутність належної медичної допомоги, доступної для кіпріотів і маронітів на окупованому Туреччиною Кіпрі, є порушенням статті 2 Конвенції. ЄСПЛ в свою чергу заявив, що відповідно до статті 2 може виникнути питання, коли особі відмовляється в лікуванні, якщо таке лікування доступне для населення в цілому та визнав, що було б недоречно коментувати питання про те, в якому ступені стаття 2 ЄКПЛ накладає на державу зобов'язання щодо забезпечення певного рівня медичного обслуговування. У заяві *La Parola and Others v. Italy* [13, с. 20] судом було зазначено, що на статтю 2 не можна покладатися в разі, коли мова йде про надання медичної допомоги дитині з важким ступенем інвалідності або про допомогу, що надається його батькам, оскільки в конкретному кейсі батьки вже отримують соціальні виплати, і «розмір цієї допомоги свідчить про те, що Італія вже виконує свої позитивні зобов'язання». У заяві *Nitecki v. Poland* [14] Судом не було встановлено порушень статті 2, оскільки Польща погодилася платити 70% від вартості лікування, незважаючи на докази того, що заявник, можливо, не зміг оплатити свій 30% внесок. В даному випадку, на думку ЄСПЛ, ненадання безкоштовного лікування або лікування з більш високою знижкою не спричинило за собою порушення статті 2.

Однак, захист (або відступ від забезпечення) Судом соціальних прав людини можна відстежити не лише в рамках статті 2 ЄКПЛ. В цьому контексті слід окремо відмітити статтю 3 ЄКПЛ «Заборона катування».

Судова практика ЄСПЛ засвідчує, що усі тортури, по суті, є нелюдськими і такими, що принижують гідність. Нелюдське поводження включає в себе навмисні дії, що заподіяли серйозні психічні або фізичні страждання, які не можуть бути оправдані. Хоча зазвичай порушення статті 3 відбуваються в результаті дій державних посадових осіб або недержавних суб'єктів, з огляду на її основоположний характер, Суд заявив, що, тим не менш, може мати місце порушення статті 3 «коли джерело ризику ... випливає з факторів, які не можуть прямо або заочно знаходитися у сфері відповідальності органів державної влади цієї країни ...». А також заявив, що стаття 3 ЄКПЛ може стосуватися питань незабезпечення належного лікування хвороби, якщо «вона ризикує погіршитися в результаті поводження, обумовленого умовами утримання під вартою, вислання або іншими заходами, за які державу може бути притягнуто до відповідальності».

В аспекті забезпечення мінімального рівня життя, нині неактивна Європейська комісія з прав людини відкинула будь-яке тлумачення статті 3 як такої, що вимагає, щоб кожній особі було забезпечено доступ до основних благ в рамках поваги до людської гідності. Наприклад, у справі *Van Volssem v. Belgium* [15], заявниця страждала від ряду хвороб, які посилювалися її низьким рівнем забезпечення. Через відсутність коштів заявниця не мала змоги оплатити рахунок за електрику у встановлені строки, в результаті чого її було відключено від основної електромережі на значний період часу під час особливо суворой зими. Заявниця також наполягала, що стаття 3 має гарантувати право на певні основні блага, які «необхідні для забезпечення людської гідності». Комісія прийшла до висновку, що відключення електроенергії не досягло такого рівня приниження, який необхідний для задіяння статті 3.

В рамках забезпечення права на достатній рівень медичної допомоги ЄСПЛ в своїй практиці також не продемонстрував єдності щодо встановлення загальних підходів до захисту соціальних прав людини. Наприклад, у справі *D. v the United Kingdom* [16] стверджувалося, що вилучення ліків у пацієнта, що перебуває на просунутій стадії вірусу СНІДу та його переміщення буде порушенням, серед іншого, статті 2, статті 3 і статті 8 Конвенції. ЄСПЛ постановив, що в разі видворення до заявника буде застосовуватися нелюдське і принижуюче гідність поводження, яке суперечить статті 3. Однак Суд зазначив виняткові обставини в цій справі: пізня стадія хвороби заявника і відсутність будь-якої соціальної або сімейної підтримки заявника в місці його переміщення. Виходячи з практики ЄСПЛ, необхідно зазначити, що навіть позитивне рішення в конкретному кейсі не означає формування єдиного підходу до тлумачення положень наведених статей в рамках забезпечення соціальних прав.

У справі *Poltoratskiy v. Ukraine* [17] заявник був визнаний винним у вбивстві чотирьох осіб. Умови утримання під вартою включали відсутність води, небезпечні для здоров'я санітарні умови, та, окрім цього, заявник утримувався в камері, де світло було включено двадцять чотири години на добу, а радіо було вимкнено тільки вночі. Взятий до уваги економічний труднощі України в цей період, ЄСПЛ заявив, що відсутність коштів не може виправдати умови утримання у в'язниці, характер яких є достатнім для реалізації статті 3 ЄКПЛ.

Виходячи з наведених кейсів, що формують лише окрему частину практики ЄСПЛ в рамках забезпечення соціальних прав при захисті закріплених ЄКПЛ статей, можна відзначити певну відстороненість суду від забезпечення таких прав. При винесенні рішень Суд аналізує обставини кожної конкретної справи, рідко використовуючи соціальні права та гарантії в якості аргументів, та «прикриваючись» доктриною меж вільного розсуду. Тобто, стаючи на бік заявників при особливо тяжкому порушенні прав, закріплених Конвенцією та протоколами, суд не створює єдиних підходів до інкорпорації положень Єврохартії в свою практику.

2. Вплив реформи ЄСПЛ на захист соціальних прав людини

Структурна та функціональна реформа суду, старт якій було надано у 2010 році підписанням Інтерлакенської декларації [18], мала сприяти ефективізації системи захисту прав людини в рамках ЄСПЛ, але на жаль, на практиці, при позитивному адресуванні багатьох проблем, деякі з ключових питань не були вирішені, а ряд інновацій, що були впроваджені, на нашу думку, демонструють подальший шлях щодо відступу ЄСПЛ від ролі впроваджувача та захисника прав людини в європейському регіоні.

Серед актуальних проблем, що стають на перешкоді захисту соціальних прав ЄСПЛ, можна вказати наступні: 1) небажання та незацікавленість державі в існуванні сильного Суду; 2) загальна прийнятність існуючої системи виплати точкових компенсацій державами; 3) наявність ряду завідомо необґрунтованих та неспроможних положень у 15 та 16 протоколі до ЄКПЛ; 4) різноманітність та неоднозначність практики ЄСПЛ щодо захисту прав людини у схожих кейсах; 5) тенденції щодо відсторонення держав від ЄСПЛ, їх апеляції до втручання Судом у внутрішні справи; 6) зміна поколінь юристів-правозахисників та поступове відсторонення піонерів правозахисної діяльності і їх заміна більш прийнятними для держав представниками судової влади; 7) оптимізація роботи Суду, скорочення строків подання заяв та превалювання кількісних показників над якісними в якості основного критерію оцінки ефективності роботи Суду.

Підґрунтям сучасної реформи ЄСПЛ в першу чергу слід назвати недостатньо високі кількісні показники щодо розгляду заяв. Збільшення кількості держав-членів Ради

Європи та приєднання країн з низьким рівнем захисту прав людини значно збільшило навантаження на Суд. Щорічно до суду подається близько 50 тисяч нових заяв, при існуючих 160 тисячах, що знаходяться на стадії розгляду, в той час як щорічно Суд виносить лише близько 20 тисяч рішень.

Відтак, в рамках реформи було здійснено ряд кроків для оптимізації процесу розгляду: 1) одноособове вирішення питання щодо прийнятності заяви; 2) введення електронного формуляру, що встановлює тісні рамки щодо викладення фактів порушень та перекладає частину роботи на юристів-представників; 3) прийняття протоколів 15 (15bis) та 16, ключовими нововведеннями яких є зменшення строків подачі заяви з 6 до 4 місяців, введення механізму консультативних проваджень, та закріплення у тексті преамбули доктрини меж вільного розсуду.

Фактично, здійснивши ряд кроків щодо оптимізації роботи, Суд, з ряду причин, продовжив політику щодо відсторонення від ролі ключового правозахисного регіонального органу Європи. Одноособове вирішення питань щодо прийнятності заяви не несе в собі явно виражених негативних проявів. Однак, беручи до уваги незацікавленість держав в існуванні сильного Суду, та призначення суддями ЄСПЛ від держав-учасниць не відомих правозахисників, а посадових осіб судової гілки влади (що можуть відстоювати передовсім інтереси держав, а не громадян), подібна ініціатива може знизити якісні показники діяльності суду. Окрім цього, все більш нечастими стають випадки розгляду кейсів у присутності усіх суддів палати, що обґрунтовує наведену тезу щодо відступу Суду від його ролі піонера в питаннях захисту прав людини.

Введення електронного формуляру, що має на меті спрощення доступу до суду, в певній мірі навіпаки його обмежує, адже частішими стають випадки, коли представнику необхідно вказати усі факти, необхідні для аргументації порушень відповідних статей ЄКПЛ (яких може бути значна кількість, якщо, наприклад, існує багатотомна справа локального суду), а ліміт текстового поля формуляру не дає змоги це зробити.

Зменшення строків подачі заяви також може створювати специфічні перепони щодо доступу до ЄСПЛ, оскільки існують об'єктивні труднощі в комунікації юристів та осіб, що потребують захисту, наприклад, в практиці судів Румунії були проблеми з отриманням тексту рішення Конституційного Суду в установлений строк. Окрім цього, деякі держави-члени характеризуються значною територією, та поштова комунікація між юристом-представником, та особою, що знаходиться за декілька тисяч кілометрів один від одного не завжди можлива в установлені строки.

Механізм консультативних проваджень, що був закладений для передачі певного рівня відповідальності щодо захисту прав ЄКПЛ, часто дає протилежний ефект. Це маніфестується більшою мірою через необхідність подвійних проваджень, коли державні судові інстанції, отримавши офіційний консультативний висновок (яких, на час написання матеріалу було лише два), виносять негативне для заявника рішення, тим самим створюючи необхідність повторного звернення до ЄСПЛ. Більше того, часто консультативні висновки використовуються для вирішення внутрішніх політичних питань (наприклад, справа *Ilgar Mammadov v. Azerbaijan* [19]).

Закріплення у преамбулі ЄКПЛ доктрини меж вільного розсуду, хоча на пряму і не встановлює зобов'язань перед судом, оскільки з точки зору аргументації представникам важко використовувати преамбулу під час розгляду, все ще створює ситуацію, коли в майбутньому, Суд вже не зможе відмовитись від створеної ним же доктрини, реалізація якої не завжди несе позитивні наслідки для особи, що потребує захисту прав, закріплених в Конвенції та протоколах.

Окрім наведених проблем, що напряду витікають з реформи Суду, варто розкрити і інші соціально-політичні перепони, що не були напряду адресовані.

Не лише проблема неоднорідності практики Суду створює проблеми для захисту прав. В комплексі з реформою систем та формацій розгляду, сьогодні Суд вже не можна назвати рушійною силою для вироблення нових положень та доктрин на базі Конвенції. Дана ситуація пояснюється несвоечасністю реагування та значними затримками при розгляді гучних справ (landmark decisions).

Більше того, сучасний Суд ЄС та національні суди держав-членів ЄС та Ради Європи часто швидше та більш повно розвивають судову практику застосування ЄСПЛ. Це ґрунтується як на ряді об'єктивних причин (менша ступінь навантаження, менша кількість держав-членів ЄС та ін.) так і причин політичних, оскільки Суд часто зтягує розгляд суспільно-важливих кейсів на десятиліття.

Адресуючи взаємодію Суду з державами-членами Ради Європи, окрім кадрових та фахових питань, варто відокремити питання щодо виконання рішень. Практика виконання рішень багатьма-державами членами свідчить про зацікавленість останніх у виконанні заходів індивідуального характеру та виплатах компенсацій при ігноруванні заходів загального характеру, направлених на попередження виникнення подібних кейсів у майбутньому. Поді-

бна політика є більш прийнятною для держав, в першу чергу, з фінансової точки зору. Продовжуючи впроваджувати свою політику, вони подібним чином фактично відкупаються від Суду, передаючи вирішення загальнодержавних питань у його ведення. Фактично, держави проводять так званий контроль пошкоджень (damage control), часто ігноруючи істотні порушення прав людини (наприклад, політика щодо обмеження політичних прав у Російській Федерації, ігнорування значної кількості політичних в'язнів-заколотників у Туреччині).

Відтак, політика ЄСПЛ щодо покращення кількісних показників на шкоду якісним, заняття ним прийнятною та зручною позиції для деяких держав-членів, нівелювала частину позитивних змін, що ставилися в якості завдань реформи, започаткованої Інтерлакенською декларацією (та положеннями подальших зустрічей представників держав). Якщо в найближчому майбутньому Судом не буде розроблено нову концепцію реформування, направлену на відновлення його ролі як піонера правозахисної діяльності в рамках Європи, громадяни держав-членів можуть опинитися в ситуації, коли вони не зможуть більше ефективно захистити не лише свої соціальні права, але й інші основоположні права, які сьогодні в якісно недостатньому обсязі захищаються Конвенцією та протоколами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 // Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К.-М. 792 с. ISBN 966-7492-03-6.
2. Європейська соціальна хартія. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д-Й. 744 с. ISBN 966-7492-00-8.
3. Конституція Литовської Республіки. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/TAIS.313316/>
4. Конституція Латвійської Республіки. URL: <https://www.president.lv/ru/latviiskaya-respublika/konstituciya-latvii#gsc.tab=0>
5. Конституція України : закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141
6. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года; с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 1 июля 2020 года). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202007040001>
7. Задорожній О. В., Буткевич О. В. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод. *Українська дипломатична енциклопедія* : у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с. ISBN 966-316-039-X.
8. Європейська соціальна хартія. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д-Й. 744 с. ISBN 966-7492-00-8.
9. Case of Ilascu and others v. Moldova and Russia. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61886>
10. Application X. v. Ireland No. 6839/74. URL: <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/02/X-v-Ireland-English-and-French1.pdf>
11. Chamber judgment in the case of Anguelova v. Bulgaria. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-568835-571231>
12. Judgment in the case of Cyprus v. Turkey. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454>
13. Persons with disability and the European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Disabled_ENG.pdf
14. The decision as of the admissibility of Application no. 65653/01 by Zdzisław NITECKI against Poland. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22339>
15. Revue Universelle des Droits de l'Homme (1990), p. 384 – 385.
16. Case of D. v. the United Kingdom. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58035>
17. Справа «Полторацький проти України» (Заява № 38812/97). Рішення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_838#Text
18. High-Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Interlaken Declaration. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_FinalDeclaration_ENG.pdf
19. Proceedings under Article 46 § 4 in the case of Ilgar Mammadov v. Azerbaijan. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193543>